

FÓKUSZ

EMLÉKEZET MINT A TUDÁSSZOCIOLÓGIA TÁRGYA – BEVEZETŐ GONDOLATOK –

K. HORVÁTH Zsolt

ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatói Intézet
H-1088 Budapest, Múzeum krt. 6-8.; e-mail: khzs@hotmail.com

Az emlékezet és a historiográfiai gondolkodás kutatói azt szokták mondani, hogy a '70-es évek közepétől ugrásszerűen megemelkedik az emlékezettel foglalkozó kutatások, projektek, publikációk száma. Ez önmagában még csak mennyiségi mutató lenne, s azt is feltételezhetnénk, hogy nem más ez, mint a társadalomtudományban is szükségszerűen megjelenő (itt most a szó pozitív értelmében vett) divatok, trendek követésének igénye, ahogyan Umberto Eco szellemesen, jóllehet keserédesen megfogalmazza egy esszéjében, a „korszerűség édes gyümölcse”, mely a társadalom- és kultúratudományok sajátosságává vált az utóbbi három-négy évtizedben (Eco 2002: 92). Kétségtől ebből a perspektívából is szemlélhetjük e kérdéskört, amennyiben e szcénát valóban uralták az utóbbi időkben a különböző „fordulatok” (nyelvi, episztemológiai, kulturális, térbeli), „paradigmaváltások” (makro, mikro), vagy éppen az egyes tudományterületek, gondolkodásmódok „végét” (történelem, művészettörténet, társadalomtörténet) bejelentő beszédrendek. Jóllehet e sorok írója nem feltétlen híve az ilyen radikális bejelentéseknek, de – még ha itt részletesebben nem is kívánok ezzel foglalkozni –, jelezném, legkevesbé sem áll szándékomban e mozzanatok tudományos, kulturális jelentőségét eltréfálni. Kérdés azonban, hogy vajon idetartozik-e az emlékezet problémája is? Vajon itt is mindössze egy újfajta kutatói érdeklődéssel találjuk szemben magunkat? Egy kulcsszóval, mely alkalmas új tudományos energiát, lendületet kölcsönözni máskülönben kifáradó vizsgálatainknak?

Ha végigtekintünk a társadalomtudományok utóbbi két és fél évtizedes teljesítményén, a számtalan nemzeti és nemzetközi projekten, legyen az eminensen történelem-, társadalom- vagy éppen kultúratudományos érdeklődésű, bizton állíthatjuk, hogy egy nagy sikert elérő fogalommal találjuk szemben magunkat. Sokan, sokféleképpen használták és használják az „emlékezet” konceptusát, s távol álljon tőlem, hogy megpróbáljam meghatározni, hogy melyik is volna a helyes; összpontosítsuk figyelmünket a gyakorlat módjaira. Ha tehát – mintegy fogalomtörténet (*Begriffsgeschichte*) gyanánt – e gondolatmenetbe belehelyezzük az „emlékezet” fogalmát, úgy megítélésem szerint érdekes távlatot kap e szó használata. Reinhart Koselleck ugyanis úgy tartja, hogy a kulturális, tudományos formák és gyakorlatok társadalomtörténetének vizsgálatához elengedhetetlen annak a nyelvi, fogalmi univerzum változásának vizsgálata is, mely a

folytonos változásban lévő társadalmi valóságot leírja, megjeleníti. A társadalmi valóság értelmezéséhez alkalmazott nyelvi elemek, a hozzájuk rendelt jelentések, konnotációk ugyanis éppúgy változásban vannak, mint ahogyan a körülöttünk lévő világ szüntelenül átalakul, így a kettő egymásra vonatkoztatott vizsgálata a megismerés új területeit nyithatja meg előttünk (Koselleck 2003). Retorikailag tehát azt a kérdést kellene feltennünk, vajon *ugyanarról* az emlékezet-fogalomról beszélünk-e egyáltalán, ha e szót vizsgálataink középpontjába helyezzük?

Az elmúlt évtizedek talán legnagyobb hatású emlékezeti programja a Pierre Nora, francia történész által javasolt és vezetett (s itt is hivatkozott, alkalmazott) *Les lieux de mémoire* [Az emlékezet helyei] című munka volt.¹ Ugyan alapvetően történészek, etnológusok, művészettörténészek készítették a hét kötetnyi, mintegy hatezer oldalas, több mint százharminc szerzőt magában foglaló munkát, hatásában nemcsak e diszciplínák határait haladta meg a mű iránt tanúsított érdeklődés, de messze Franciaország határait is. Nora vállalkozásának alapvető célja ugyanis az volt, hogy megkísérelje úgy megírni hazája történetét, mely egyrészt ignorálja a historizmustól örökölt kronologikus időszemléletet, másrészt – a politika- és diplomáciatörténeti történelemszemléleten túl – kifejezi a társadalmi identitásokat, harmadrészt pedig, bár az előzőhöz szorosan kapcsolódva, nem vállalja fel a professzionális történelemtudomány 19. századi ideáját, miszerint a múlt és a jelen között törés, szakadás (*rupture*) van. Jól látható, hogy elképzelésére tehát nem lett volna igazán alkalmas a „történelem” fogalma, így választotta az „emlékezet” konceptusát, mely – visszanyúlva ezzel az antik hagyományig, Cicero és Quintilianus retorikájában megfogalmazódó igényhez – a *térhez* kötődik, abban fogalmazza meg magát. Ám ha alaposabban végigtanulmányozzuk a *Les lieux de mémoire* köteteit, azt találjuk, hogy nem csak a sok szerző eltérő módon használja az emlékezet szót, de fogalomhasználatát tekintve maga Pierre Nora sem következetes. Ez az egyik oldalon ugyancsak termékennyé, hajlékonnyá tette alkalmazhatóságát, ugyanakkor az adaptáció során meg is nehezítette jelentésének rögzítését.²

Az ezredfordulón kiadott *La Mémoire, l'histoire, l'oubli* [Az emlékezet, a történelem, a felejtés] című nagy szintézisében Paul Ricœur úgy fogalmazott, hogy Pierre Nora szemléletének újszerűsége három szinten ragadható meg (Ricœur 2000: 522skk). Az első az emlékezet és a történelem közötti *törés* bevezetése; ez annyit tesz, hogy egy integrált emlékezet esetében nincs szakadás a múlt és a jelen között, utóbbi az előbbiből szükségszerűen következik (ezt nevezi „valódi emlékezetnek”), a jelenkori emlékezet azonban nem ilyen: csupán maradvány és válogatás. A második a Nora által *történeti emlékezetnek* nevezett öntudat elvesztése, mely diagnózisa szerint a paraszti közösség, az olyan emlékezetet továbbörökítő szervezetek, mint az egyház, a család, presztízsének erodálódása. Itt a mához képest az ellentét abban áll, hogy ma az emlékezetet döntően individuális mozzanatnak tekintjük, míg az előbbi példák e folyamat közösségi jellegére utalnak. Ugyanakkor e közösségi jelleg kiterjedését, hatókörét tekintve átfogóbb, mint a durkheimista Maurice Halbwachs által kollektív emlékezetnek

1 *Les lieux de mémoire*, I-III. Pierre Nora (dir.), Paris, Gallimard, 1984–1992. Az ebből készült, Nora írásaira összpontosító magyar válogatás épp a napokban kerül a könyvespolcokra, lásd Nora 2010.

2 Például Isnenghi 1996; François–Schulze 2001; Csáky–Stachel 2000–2001. A helyi adatációkat bővebben tárgylja K. Horváth 2004.

nevezett, s létében csoportokhoz kötődő társadalmi gyakorlat (Halbwachs 1994[1925], 2008[1941], 1950). Az átalakulás apoteózisa Nora szerint a 19. század utolsó harmadának nemzeteszméje volt. A fiatal III. Köztársaság égisze alatt megizmosodó, professzionalizálódó történelemtudomány ugyanis képes volt arra, hogy a pozitív tudományos elmélyültség mellett identitásformáló energiaként is megjelenjen a társadalmi, politikai erőterben, s ezzel létrehozza a nemzet emlékezetét. Ennek a történeti credónak az ideáltípusa – mint ahogyan a már hivatkozott magyar kötetben is olvashatjuk –: Ernest Lavis volt.

Nora az emlékezet három szintjét, háromféle használatát hajlékonyan alkalmazza, s csak a kontextus alapos rekonstrukciója teszi lehetővé, hogy azonosítsuk, mikor melyik emlékezetről beszél. A franciaországi vizsgálatokkal részben párhuzamosan, Aleida Assmann és Jan Assmann vezetésével német kultúrakutatók is nagyszabású projektek sorába kezdtek, melynek koordinálásra létrehozták a „Literális kommunikáció archeológiája” elnevezésű munkacsoportjukat; eredményei a *Schrift und Gedächtnis* (1983), a *Kanon und Zensur* (1987) és a *Weisheit* (1991) című kötetekben láttak napvilágot. Nos, talán már ebből is látható, hogy e munkacsoport az „emlékezet” fogalmával nem a „történelmet” állította szembe, hanem a *kultúra szerveződésének minőségét*; így az emlékezettel az írás áll szemben, az írásbeliséggel pedig a szóbeliség. Azért ezt a szempontrendszert választották, mert kutatásuk centrumában az állt, hogy különböző kultúrák milyen módon képesek megszervezni és továbbörökíteni az önmagukról szóló tudást, másképpen fogalmazva hogyan konstituálódik az identitás, mely – még a törzsi szerveződési szinten is – valamilyen módon mindig a *múlt*hoz kötődik, abból táplálkozik. Naivan szembeállíthatnánk őket a franciákkal, ám épp az az izgalmas e vizsgálatokban, hogy teljesen különböző premisszákból kiindulva, gyökeresen más kutatási anyagon dolgozva, egészen más fogalmi rendszerbe helyezve hasonló következtetésekre jutottak. Jan Assmann megközelítése jóval teoretikusabb Noráénál, így jobban megfogható: monográfiájában (mely az ókori Egyiptomot és Izraelt választja kutatási terepül) a „kommunikatív és a „kulturális” emlékezet fogalmait különbözteti meg, s a különbözőségek dacára azt mondhatjuk, hogy mindkettő az órális hagyomány, a szóbeliség emlékezetmegőrző médiumait tárgyalja, illetve ezek viszonyát az íráshoz, mely elterjedésekor természetesen átalakította a korábban rögzült formákat.³

Maurice Halbwachs és Frederick C. Bartlett (1985) korai vizsgálatain s máig fontos megállapításain túl, ami a mai szociológia, társadalomkutatás számára fontos és mérvadó lehet, az nem más, mint az a tény, hogy a múlt és a jelen viszonyát, a múlt a jelenben élő helyzetét (melyet egyaránt emlékezetnek neveznek) *tudásszociológiai tárgyként* kezeli. Az a módusz érdekli tehát ma a közös tudáskészletként értett emlékezet kutatóit, ahogyan, amilyen médiumokon keresztül *létrejön, kialakul*, amilyen mértékben társadalmi hatóköre (földrajzi, életkori, vagyoni, kulturális, műveltségi, társadalmi nemi, stb.) *érvényesül és rögzül*, s ahogyan, külső, politikai, emlékezetpolitikai, gazdasági behatásokra *átalakul, módosul*. Az e blokkban olvasható két tanulmány megítélésem szerint éppen erre a feladatra vállalkozik: Fokasz Nikosz és Kopper Ákos tanulmánya – részben Pierre Nora, részben Barbie Zelizer írásai nyomán – a média hatókörében vizsgálja azt, ahogyan a tematika választásával és napirenden tartásá-

3 Assmann J. 1999. Lásd még Assmann A. 1993, 1999.

val, valamint a címszavak vissza-visszatérő mnemonikus használatával, a rész-egész elve alapján, egy-egy eseményt (Olaszliszka, Őszöd, Trianon) szinekdochévé lényegíti a média munkája. Így az a médiahatás, melyet többnyire hajlamosak vagyunk pillanatszerűnek, mozzanatszerűnek leírni, egyfajta irányított, motivált emlékezhellyé alakul a szerzők olvasatában, mely hatását a hosszabb időtartamban is képes kifejtetni. S bár Angelusz Róbert alapos tanulmánya szó szerint nem használja, nem alkalmazza az emlékezet fogalmát, a látens közvélemény elemzésekor, a kimondható és a ki nem mondható álláspont tárgyalásakor, valamint – például 1956 megítélésének gyökeres megváltozása 1989 előtt és után – a közelmúltról szóló tudásunk boncolgatásakor kimondatlanul is az emlékezetet – a szó tág értelmében vett – tudásszociológiai tárgyként szemléli. A sok eltérő szempontú, nyelvezetű, módszertanú, különböző korokat vizsgáló emlékezetkutatás tehát megosztottsága ellenére mégis képes arra, hogy új keretben érvényeset nyújtson a társadalomtudományoknak, s e két tanulmány ennek ugyancsak jó példája.

IRODALOM

- Assmann, A. (1993): *Arbeit am nationalen Gedächtnis. Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee*. Frankfurt/M.: Campus.
- Assmann, A. (1999): *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C.H. Beck.
- Assmann, J. (1999): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz.
- Bartlett, F.C. (1985): *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Fordította Pléh Cs. Budapest: Gondolat.
- Csáky, M.–Stachel, P. Hrsg. (2000–2001): *Speicher des Gedächtnisses. Bibliotheken, Museen, Archive*. Teil 1 und 2, Wien: Passagen (Passagen Orte des Gedächtnisses).
- Eco, U. (2002): Hogyan dívik a divat a kultúrában? In Eco, U.: *Az új középkor*. Budapest: Európa.
- François, É.–Schulze, H. Hrsg. (2001): *Deutsche Erinnerungsorte*. 3 Bde. München: C.H. Beck.
- Halbwachs, M. (1994[1925]): *Les Cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Albin Michel.
- Halbwachs, M. (2008[1941]): *La Topographie légendaire des évangiles en Terre Sainte. Étude de mémoire collective*. Paris: PUF.
- Halbwachs, M. (1950): *La Mémoire collective*. Paris: PUF.
- Isnenghi, M. eds. (1996): *Luoghi della memoria. Simboli e miti dell'Italia unita*. Roma: Laterza.
- K. Horváth Zs.: Über 'Lieu de Mémoire', 'Trauma' und ihre Bedeutung in Ungarn. Gedächtnisforschung aus begriffsgeschichtlicher Sicht. In Kerekes, A.–Millner, A.–Plener, P.–Rásky, B. Hrsg. (2004): *Leitha und Lethe. Symbolische Räume und Zeiten in der Kultur Österreich–Ungarns*. Tübingen–Basel: Francke Verlag, 37–49.
- Koselleck, R. (2003): Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In Koselleck, R.: *Az elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz, 121–145.
- Nora, P. (2010): *Emlékezet és történelem között*. Szerkesztette K. Horváth Zs. Budapest: Napvilág.
- Ricœur, P. (2000): *La Mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris: Seuil.